

Szathmári István főszerk.

Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve (Nábrádiné Jurasek Ibolya)

TINTA KÖNYVKIADÓ. BUDAPEST. 2008. 596 OLDAL

Gondolatok az új Alakzatlexikonról

A magyar nyelv kézikönyvei sorozat 15. tagjaként jelent meg a Tinta Könyvkiadónál az első magyar nyelvű *Alakzatlexikon*, amely alcíme szerint (is) *A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett Szathmári István professzor vezetésével működő Stíluskutató csoport 6-7 évi közös munkájának eredményeként jött létre ez a korszerű, tudományos megalapozottságú, de gyakorlati igényeket is kielégítő, rendszeres lexikon, amellyel a magyar nyelv- és irodalomtudomány, de elsősorban a retorika és a stilisztika tudománya egy régen várt, hiánypótló művel gazdagodott.

Az alakzatokkal az ókortól, Arisztotelésztől kezdve napjainkig a retorika, a nyelvtudomány vagy az irodalomtudomány keretében mindig is foglalkoztak, de főként a gyakorlat felől közelítették meg. Ma az alakzatok az érdeklődés középpontjába kerültek, de igen sok a bizonytalanság körülöttük: nem tudjuk pontosan, mennyi van belőlük, és azt sem, hogy mit is tekinthetünk tulajdonképpen alakzatnak. Ugyanakkor túlzás nélkül állíthatjuk, hogy szinte az egész életünket áthatják: a költemények retorikusabbak lettek, a tudományos szövegekben, a prédikációkban és persze a hétköznapi társalgásban is jelen vannak. Az alakzatok kutatásának és rendszerezésének aktualitását adja az is, hogy a retorika napjainkban reneszánszát éli, a retorikából kinőtt stilisztika megerősödött, elméleti háttere korszerűvé és megalapozottá vált, az alakzatok pedig mint a hatáskeltés eszközei fontos stílusjelenségek. Továbbá a nyelv- és az irodalomtudomány gyökeres átalakuláson ment keresztül, a kiszélesedett nyelvtudomány részévé vált a szövegtan, a szociolingvisztika, a pragmatika, a kognitív nyelvészet stb.

E kézikönyv megjelenését megelőzte a mintegy húsz füzetet számláló, *Az alakzatok világa* című sorozat, amelynek szerzői a lexikon munkatársai közül kerültek ki. A mintegy harminctagú kutatócsoport nagyszabású munkájában főként külföldi kiadványokra támaszkodhatott, valamint a *Világirodalmi lexikon* jórészt Fónagy Iván által írt alakzatszócikkeire és Szabó G. Zoltán – Szörényi László *Kis magyar retorika* című könyvére (Tankönyvkiadó. Budapest. 1988).

Az alakzat a klasszikus retorika egyik legáltalánosabb és legvitatottabb alapfogalma. Egyes típusai a fennkölt költői stílustól az iskolai fogalmazáson vagy a különböző médiumfajokon át a mindennapos beszédig, a szlenget is ideértve, átfogják a teljes kommunikációt, valamennyi verbális megnyilvánulásban kisebb-nagyobb mértékben jelen vannak. A lexikon így definiálja: „Az alakzatok az elokúciónak, vagyis a gondolatok nyelvi megformálásának lehetséges módzatai, az ornátus eszközei. Az alakzatok a retorikában ma is díszítőelemként értelmeződnek, a beszéd vagy írásmű stílusának kifejezőbbé, ékeesebbé, hatásosabbá tételét szolgálják” (23). Ugyanakkor a szövegeknek nem pusztán díszítményei, hanem a hatásos, célratörő kommunikáció érzelmeket keltő, pontosságot fokozó vagy éppen a megjelenítő erőt képviselő eszközei.

A szerzők viszonylagos teljességre törekedve több mint százötven alakzatot tárgyalnak, továbbá száznál is több utaló címszóval jelzik, hogy mely szócikkben kaphatunk még tájékoztatást a kérdéses figuráról. Az alakzatok leírásának, mibenlétének, történeti megítélésének és rendszerezésének alapproblémáiról tanulmányjellegűen, kimerítő részletességgel kapunk képet (23–61), taglalva tudományági helyének és megítélésének problematikáját, a grammatikához, a normához és a poétikához való viszonyát. Majd pedig a pragmatika, a retorika, a stilisztika és a szemantika felől is jellemzik, részletezik és számba veszik a könyv szerzői az alakzatfunkciókat. Az alakzat köztudottan olyan rögzített és hagyományozott nyelvi forma, amelynek alkalmazásával a beszélő eltér a megszokott, normatívnak tekintett nyelvi megoldástól valamiféle kommunikációs cél érdekében. Az alakzatok forrásaként az ókori retorikák ezt az eltérést nyelvi hibának, barbarizmusnak tartották, s a XX. század második felében újra feléledt a devianciaként történő értelmezés. A kézikönyv szerzői azonban „csupán” eltérésről beszélnek, legfőképpen az aktualizált kommunikatív funkció felől közelítve. A nyelvi hibák keletkezésének típusai – mint ismeretes – az elvétel, a hozzáadás, a felcserélés és az átalakítás vagy a sorrendváltoztatás. Ezek alapján azonban nem lehet minden alakzatot értelmezni, így valóban célszerű az egyszerű beszédmódtól való eltérésnek tekinteni őket.

További fontos kérdés, hogy jogos-e a trópusokat az alakzatokhoz sorolni, s felvenni az alakzatlexikonba. A kognitív szemlélet szerint az alakzat egyszerre szerkezet és művelet, azaz forma és funkcionálás. A szóképek elsősorban kognitív, míg az alakzatok nyelvi-szintaktikai műveleteket feltételeznek. Funkciójuk viszont azonos: a hatáskeltés. A munka a szorosabb értelemben vett alakzatokon kívül ezért foglalkozik a trópusokkal (pl. allegória, hasonlat, szinekdoché stb.) is. De anyagát képezik még olyan logikai, szemantikai, retorikai, valamint stilisztikai jelenségek is, amelyek különböző mértékben kapcsolódnak az alakzatokhoz (pl. definíció, eufónia, neologizmus, szillogizmus stb.). Továbbá szerepelnek az alakzatokhoz is kötődő verstani jelenségek, mint például az alliteráció, a kólon, a rím stb. Mindezek a lexikon gyakorlati jellegét és célját erősítik, figyelembe véve a leendő felhasználókat.

Az egyes szócikkek felépítése is ugyanezt a törekvést tükrözi. Az élükön természetesen a címszó áll, gyakrabban használt magyar névvel vagy a magyarosra átirát latin eredetű elnevezéssel. Ezt követi a legújabb külföldi szakirodalmak alapján a görög, a latin, a német, a francia, az angol és az orosz megfelelője, s ha nincs az adott nyelven külön elnevezése, azt is jelzik. Rögtön ezek után áll a lényegre törő, tehát rövid definíció, amely a havonta tanácskozó munkatársak esetenként hosszas műhelyvitájának az eredménye. Ehhez egy, a laikus olvasó számára is könnyen érthető, de az alakzat valamennyi jellegzetességét magán viselő prototipikus példa tartozik. E kettőnek a gyakorlati célja az, hogy a felhasználó azonnal érzékelhesse, miről lesz szó. Majd az elnevezés vagy az elnevezések kialakulásával, illetve a figura rövid történetével ismerkedhetünk meg: kik, milyen értelemben foglalkoztak vele időrendben napjainkig. A prototipikus példa értelmezése és a részletesebb meghatározás következik ezután. A legfontosabb rész az alakzatnak mint szerkezetnek, illetve mint nyelvi-stilisztikai eszköznek a leírása, jellemzése ugyancsak példák segítségével. A grammatikai, szemantikai, pragmatikai jegyek felsorakoztatása és az alakzat lehetőség szerinti besorolása a változaskategóriákba, illetve a hang-, a szó-, a mondat- és a gondolatalkzatok közé, valamint az esetleges alfajok felsorolása a teljesség igényével történik. Kiemelt szerep jut a funkciók bemutatásának a megfelelő szövegtípusokban. Gazdag a szakirodalmi bibliográfia, amely tartalmazza a legfontosabb klasszikus és modern, magyar és idegen nyelvű művek felsorolását. A szócikkek végén esetenként olyan címszavak is szerepelnek, amelyek a tárgyalt alakzattal kapcsolatba hozhatók, és további információval szolgálhatnak.

A kézikönyv használatát különösen megkönnyíti a belső borítón példaként látható és olvasható szócikk-illusztráció, amely célirányos magyarázatokkal szemlélteti a felépítést.

Külön meg kellett említeni a korszerű és körültekintően kiválasztott példaanyagot. A legszélesebb körből válogattak, a szépirodalomtól egészen a szlengig, ügyelve a megfelelő arányokra. A példák között is igen fontos szerep jutott a mintapéldáknak, amelyek rögtön a szócikkek elején a könnyebb megértést szolgálják.

A számos, kiemelésre érdemes minta közül az *antitézis* vagy *ellentét* szócikkéből való a következő prototipikus példa (108):

„*Éltem ötven évet holtan,*
öt percig ha boldog voltam.”

(Nagy László: Sírföliatok. Az elégedetlené)

A versrészlet a mondatrészeknek és a mondategységeknek ellentétét egyaránt példázza. A mondategység határán belül marad az az ellentét, amely az *éltem* állítmány és határozói bővítménye, a *holtan* között feszül. Ugyanakkor a két egymást követő mondategység időviszonyai is ellentétet hordoznak az *ötven évet* és az *öt percig* szintagmák között mind a jelzők: *ötven* – *öt*, mind pedig a szintagmák alapját képező lexémák között: *évet* – *percig*. A szócikk az antitézis különféle válfajainak bemutatására még további 17 példával szolgál a klasszikus lírai alkotásoktól a modern meséken és a szónoki beszéden át a közmondásokig, illetve a reklámokig. Például: „Aki *sokat* markol, *keveset* fog”; „*Kis* medencék *nagy* választékban” (111–112).

A kézikönyvet igényes nyomdai kivitelezés és ízléses tipográfia jellemzi, ez tanárban és diákban egyaránt kedvet ébreszthet a mindennapi használatához. Haszonnal forgatható mindenekelőtt szépirodalmi művek elemzésekor, segítségünkre lehet különféle prózai és lírai szövegek helyes értelmezésében, de a hatásos, jól megszerkesztett, megfelelő stílusú, célirányos szövegek létrehozásában és a stílusnevelésben, továbbá a fogalmazástanításban is. Ezért tanárnak és diáknak egyaránt ajánlom az általános iskolától az egyetemig, valamint mindazoknak, akik az anyanyelvüket és az irodalmat szeretik.

Végezetül – noha nem szokásos – álljon itt e nemében egyedülálló, nagy ívű munka valamennyi létrehozójának neve: a főszerkesztő Szathmári István, a szerkesztők: Kozocsa Sándor Géza és V. Raisz Rózsa, a lektorok: Bencze Lóránt és Gáspári László. A szócikkeket írták: Aczél Petra, Boda István Károly, Bodáné Porkoláb Judit, Csetnekiné Bodnár Ildikó, Cs. Jónás Erzsébet, Czetter Ibolya, Domonkosi Ágnes, Eőry Vilma, Gellénné Körözi Eszter, Heltainé Nagy Erzsébet, Jakusné Harnos Éva, Jenei Teréz, Kocsány Piroska, Kornyané Szoboszlay Ágnes, Kozocsa Sándor Géza, Lőrincz Julianna, Minya Károly, Mózes Huba, Mózesné Kabán Annamária, Nagy L. János, Némethné Varga Andrea, Pethő József, V. Raisz Rózsa, Rozgonyiné Molnár Emma, Sajter Laura, Szathmári István, Szikszainé Nagy Irma, Tátrai Szilárd, Tuba Márta.

Nábrádiné Jurasek, Ibolya: Reflections of the new Alakzatlexikon [Figures of Speech Lexicon]

Az írás szerzőjéről

Nábrádiné Jurasek Ibolya

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Esztergom, Magyarország